

Alex Rodin©

СЕРЕД КАМ'ЯНИХ ГІР

2023

Спогади про давно минуле

Із плином років неминуче настає такий час, коли все частіше занурюєшся в спогади. Мабуть, так буває з усіма. Хтось розповідає про своє минуле в колі друзів, інший міркує про прожите на самоті, а хтось пише спогади. От і я вирішив написати про своє життя серед кам'яних гір і лісів рідної Канівщини. Знаю, що є люди, яким це цікаво, і таке знання допомагає мені.

Про пошуки вітру сили, таємничої двері у нескінченість та інші сокровенні речі я вже писав чимало. Тому в книзі «Серед кам'яних гір» хочеться більше розповісти про деяких людей, з якими зводила мене доля, та про історії, які від них чув – не знаю, правдиві чи вигадані. І про саму місцевість серед гір і лісів, де все це відбувалося. Про своє життя в місті чи про подорожі в далекі краї тут я писати не буду. Не тому, що це для мене неважливо, але то зовсім інша історія. Може, колись напишу і про це.

У спогадах я згадаю і про Трахтемирів, і про Григорівку, і про Бучак, але більше тут буде про Лукавицю – невелике село, розташоване серед кам'яних гір. Брили пісковика на вершинах гір на Канівщині зустрічаються нерідко, але стільки каменю, скільки в околицях Лукавиці, більше немає ніде. На південь від села, у Каговому лісі (зараз його називають «ліс Окіп») є ціла кам'яна гряда з могилою санітарки і датою – 1941 рік. На кінці гряди височіє над селом вершина Кам'яної гори. На заході, за Глековим яром, добре видно круглу, як шапка, кам'яну вершину Високої гори. Через неї проходить стара, колгоспних часів дорога, якою я у молоді роки ходив у Трахтемирів. В глибині лісу є крута кам'яна гора Кагов шпиль, яку після війни стали називати «Партизанська круча». А на півночі над

селом, біля верхів'я Кисличого яру, піднімається гора Каменуха, засаджена соснами. Колись на ній стояв дерев'яний топографічний маяк, і з її вершини відкривався вид на далекі обрії. Маяка я вже не застав, а на Дніпро і далекі гори ще встиг подивитись. Потім сосни піднялися і закрили вид і на Бучак, і на Канівський заповідник.

Саме село знаходиться в глибокій долині. Його назва походить від імені діда Луки, засновника села. Років триста тому тут поселились білоруси, і Лука був у них за старшого. За легендою, восени вони сплавливали ліс по Дніпру – стовбури дерев, зв'язані у плоти. Морозна зима почалася рано, ріка стала замерзати. Вони пристали біля гори Веселий шпиль (де зараз на березі ростуть старі сосни), викопали землянки і зазимували. А весною вирішили тут залишитися назавжди. Коли я потрапив у це село на початку 1980-х, то чув ще від старих людей білоруський акцент, не схожий на мову в Трахтемирові чи Григорівці. І назву села вони вимовляли через «а» від імені «Лука». Потім це забулося і все частіше стали писати як зараз – «Луковиця».

Протягом чотирьох десятиліть моїх мандрів і пригод на дорогах Канівських гір села сильно змінилися під впливом цивілізації, а простіше кажучи – людей. Десь з'явилися красиві сучасні будинки, як в Григорівці чи у Великому Букрині, а більше – купи сміття. Лукавиці трохи повезло, і там більше збереглося такого, що нагадує мені мандрівне життя молодості.

Ще у 1980 роки в цьому селі поселилося декілька моїх друзів, і так з'явилась нагода там бувати. Найчастіше я навідувався до Макса – Сергія Максимова, з яким дружив ще з часів археологічних експедицій. Він купив хату Сашка Білокура недалеко від клубу в 1987 році, і в цій хаті під великим ясенем я став частим і бажаним гостем. Дерево нагадувало мені той ясен, який був колись біля хати у Трахтемирові, але справа, звісно, не в дереві – в дружбі. Макс поділяв

мою любов до гір і лісів Канівщини, і ми з ним не раз ходили дорогами цього чарівного світу, який мав здатність надавати життю особливого значення і сенсу – дорогами молодості, дорогами давно минулого.

Немає вже Максима, його життя закінчилося у червні 2021 року під ясенем. Серце зупинилося на 68 році життя, і через хвилину його не стало. Залишилася тільки пам'ять, декілька старих фото і теплі почуття...

Міст

Коли розкривається бездонна прірва невідомого – страшна війна, яка ламає людські плани і долі; старість з її хворобами і, зрештою, неминуча смерть, – хочеться збудувати через цю прірву міст. І неважливо, що цей міст із спогадів і мрій нематеріальний – адже і бездонна прірва теж нематеріальна.

Отже, почну свої спогади з історії про міст.

Моя найперша подорож у ці краї сталася далеким літом 1981 року – я ще не був ані у Трахтемирові, ані в Бучаку, ані в Канівському заповіднику, але вже ходив в околицях Щучинки і Ходорова, поступово обстежуючи нові для мене місця. А в той день я вийшов вранці із «метеора» на баржу в Григорівці, щоб на 17 годину дійти до Ходорова на пристань і повернутися в Київ. Місцевості я не знав, мап у мене не було, тому йшов навпростець – де по дорогах, де через гори і яри. А до ходорівської пристані дорога була неблизькою, не кажучи вже про те, що я не знав точно як туди йти.

Саме в той день я вийшов на край Григорівки, десь біля Ігнатенкової гори (тоді там на місці хати козака Сашка ще була ферма і паслися колгоспні корови) і через хащі виліз на піщану вершину гори Свизір з великими брилами каменю. Безмежні обрії і небеса над ними зачарували мене, як і білі хмари, що відображалися у синій воді. Так почався мій шлях вільного мандрівника на дорогах Придніпровської України.

Біля вершини гори проходила ґрунтова дорога, по ній я пішов на північ. Спустився через густий ліс в глибоку долину на край якогось невідомого села (пізніше я дізнався, що то була Лукавиця) і вийшов на міст, під яким шумів бурхливий потічок. Там я на мить зупинився – над мостом нависали великі дерева, а через них місцями проглядало

яскраве літнє сонце – таке яскраве, яке воно буває, коли тобі 25 років і все життя ще попереду.

Дерев'яний міст із великих дубових колод, потемнілих від часу був трохи нижче сучасної лукавської греблі – там і зараз помітні сліди старої дороги, яка врзалася в схил. В ті роки яр був набагато глибший, його замулило від зливових дощів пізніше. В яру текло чимало джерел, які живили потічок, на дні місцями лежали великі камені, а струмок доходив тоді до самого берега і впадав у Дніпро. Зараз він пересихає на половині шляху, і води в ньому в рази менше.

Покійна баба Сонька Карпенко (жінка Петра Симоновича, якого теж вже немає), розповідала колись, що в 1930-і роки яру ще не було, а в пологій долині текла невелика річка Лучка. Не потічок, а ціла річка. В ній брали воду, напували скот і прали одяг. Після війни 1940-х років потрібно було збільшити виробництво зерна, колгосп став розорювати круті схили, почався сильний розмив полів. І вода від грозових злив і танення снігу прорізала в долинах глибокі яри із стрімкими кручами.

В той час головна дорога в село йшла не там, де зараз, а недалеко від Кам'яної гори. Ця стара дорога і зараз є у лісі, але давно по ній не їздять у село – в яру від неї залишилась зовсім вузька стежка. Там де йде ця стежка, раніше і був міст із дубових колод. Хто знає, коли його збудували – може, ще в панські часи. Адже біля стежки сто років тому знаходилася панська криниця з дерева, і останній лукавський поміщик (його прізвище було Максимов, імені ніхто вже не пам'ятає, але він не родич Макса) пив з тієї криниці воду, коли бував у селі. Постійно він там не жив, маєток знаходився десь в іншому місці, а сюди часто навідувався. Це саме з його волі навколо всього Кагового лісу викопали рів – «окіп», щоб не було зайвих

суперечок, де саме якийсь дядько зрубав дерево – у панському лісі, чи за його межами.

Дубовий міст виявився настільки міцним, що у війну витримував вагу німецьких танків. Але коли почався розмив ярів, лісова дорога стала руйнуватися і втратила своє значення. Тоді у колгоспі вирішили зробити головною іншу дорогу в село. Туди перенесли і панський міст. Коли у 1980 роки збудували греблю і зробили ставок, міст розібрали. Від того ставка яр швидко замулився і джерела в ньому закрилися. Ставка давно немає, а від бурхливого колись потічка залишився слабенький струмочок, який тече через трубу під греблею.

А в той день у 1981 році я таки встиг на 17 годину у Ходорів на останній «метеор». Пізно ввечері в парку біля університету я вже захоплено розповідав про подорож Віктору, своєму другу тих років.

Скоро для мене почався трахтемирівський період життя, ходив я туди з Григорівки через поля і Високу гору, і в Лукавиці бував нечасто. «Та що там та Лукавиця – казала баба Ольга з Трахтемирова, – у ямі стоїть село». З часом я збагнув, що справа зовсім не в тому, в ямі знаходиться село чи не в ямі, а зовсім в іншому – у настрої.

У пошуках Трахтемирівського монастиря

Коли я вперше потрапив у Трахтемирів на початку 1980-х років, то ще застав там декількох корінних мешканців – бабу Ольгу Лобойко і двох дідів, Прокопа Красюка і Гришу Жука. А ще діда Данила в Монастирку. Вони розповідали багато чого цікавого, в основному про сільське життя, про назви гір і долин, і трохи про минуле. Ці перекази залишилися в моїй пам'яті, і поки час не стер їх зовсім, я вирішив поділитися ними. Що в них правда, що вигадка – не знаю. Тому передаю їх так, як почув.

В ті роки мене цікавила історія, і хотілося знайти місце Трахтемирівського монастиря. Чому? Мабуть, інтригували слова Шевченка про «монастир святий, скарбницю». Разом із загальним інтересом до історії козацьких часів. Тоді про це мало хто говорив і писав, тому інформації було небагато. Крім тієї, що зустрічалася у старих книгах типу Похилевича і окремих працях археологів – зокрема, М. К. Каргера, який досліджував залишки Зарубського монастиря у 1948 році. Очевидно було, що Зарубський монастир 11—12 століття і козацький Трахтемирівський монастир 16—17 століття – це не одне й те саме. Я розпитав трахтемирівських старожилів, вони всі казали, що монастир був у Монастирку десь на березі – точніше вони не знали.

Археолог Євген Максимов теж казав, що у 1959 році чув від жителів Монастирка (а він жив там у хаті Андрія Мізина), що монастир був десь тут, поруч, де хати стояли. Ще він згадав розмову М. Ю. Брайчевського і Р. О. Юри, які були на замчищі монастиря у 1960 році під час своєї археологічної розвідки. І порадив мені знайти в архіві Інституту археології їхній звіт, що я і зробив. Про монастир там було зовсім коротко – їх привезли човном з Трахтемирова в

Монастирок, і вони оглянули на березі «замчище» Трахтемирівського монастиря з валом і залишками якихось погано збережених фундаментів з так званої «литовки», характерної цегли 15—16 століття із жолобками на поверхні. Козацький монастир їх не цікавив, і вони пішли далі.

Ну а відому гравюру Боплана з Трахтемировським замком ми обговорювали безліч разів з друзями тих років біля нашого трахтемирівського вогнища. Зійшлися на тому, що якщо це не вигадка художника, то може бути зображена тільки Маркова гора, це підтверджували і характерні форми берегових круч. Адже в самому Трахтемирові таких крутих гір немає. У наступні роки ми з Максом копали на Марковій горі декілька шурфів у різних місцях і не знайшли жодних слідів згарища дерев'яного замку. А якісь сліди в землі неодмінно залишаються, навіть якщо замок був там недовго. Так що загадка Маркової гори залишилась для нас нерозкритою.

У Монастирку я опинився у 1982 році. Село вже було виселене, але у декількох місцях ще стояли напіврозвалені хати. Туди йшли дві дороги – одна з них обходила поле з топографічним знаком 222 і спускалася в село біля Маркової гори, інша спускалась від дороги на Трахтемирів. Вже років через десять від цих доріг майже нічого не залишилось. В Монастирку тоді пасли скот (загін був недалеко від висоти 222, на захід від неї), все було витоптане, а дерев було значно менше – тільки сільські сади. Так що ходити вулицями і провулками колишнього села було легко. Місця там були дуже безлюдні, побачити можна було тільки пастухів.

Гори біля Монастирка приваблювали мене значно більше, ніж околиці Трахтемирова, і я ходив переважно туди. Долина Криничівщина, в якій було село, розділялась на два яри, між ними піднімалася засаджена соснами гора Микитин шпиль. А біля берега

стояла крута гора Костівщина, під якою витікав струмок. Ну і, звичайно, Марків шпиль... Я тоді все там облазив – було в цих кручах щось особливе і загадкове.

А на самому березі в маленькій хатинці доживав віку дід Данило – на зиму його забирали діти та онуки з Переяслава. Я декілька разів заходив до діда, носив йому воду, рубав дрова, розпитував про різне. Так ми підійшли до головного питання – а де ж був монастир? Дід сказав, що тут, зовсім поруч – під Марковим шпилем (на захід від нього) на березі, і показав рукою – те місце було видно від його хатини. Ще сказав, що там є вал. Монастир був невеликим і дерев'яним, потім на тому місці побудували хати і посадили сади. Справді, там я знайшов добре помітний у 1982 році вал, а на березі – уламки цегли «литовки», давні кахлі від печей і глиняну козацьку люльку.

Другого разу я спитав у діда, а що було в Церковищі, і чи пам'ятає він розкопки одразу після війни. За його словами, там були якісь дуже давні руїни, де люди брали червону цеглу. Розкопки він пам'ятав – «туди всі наші ходили дивитися». Запам'ятав, як під час розкопок викопали великі «помальовані дошки». «Може то були ікони?» – спитав я. «Хто знає, може ікони» – сказав дід. «А на горі над Церковищем був великий город. Колись приплили на золотому кораблі 12 братів і поселились тут. А корабель заховали у печерах». «А де ж ті печери?» – спитав я діда. «А он, Чернече знаєш?» – показав він на західну околицю села. «Знаю». «Там колись були монастирські городи а потім людські. Там є яр, Печера називається, і в тому яру печери. У війну, як сильно бомбили, то люди з нашого села там ховалися». «А ви там самі були?» «Був, туди всі лазили подивися. Нічого там немає, глина, як у погребі. А куди вони далі йдуть, не знаю, вони завалені».

Сходив я після цієї розмови у Чернече, там ще було видно рівні площадки від городів. Знайшов яр Печера, і дві завалені печери там бачив. На цьому мій інтерес до пошуків монастиря закінчився. В моїх фантазіях Трахтемирівський монастир мав знаходитися в якомусь особливому місці – так воно і було, гори біля Монастирка справді виявилися особливими і справили на мене сильне враження. А сам по собі монастир мені вже був не цікавий – адже я не археолог, а вільний мандрівник. І шукач особливих місць.

З тих пір у Чернече я більше не ходив, а діда Данила наступного року вже не бачив – мабуть, завершився його життєвий шлях. З часом зникла і його хатинка – розібрали дідові родичі. На місце біля берега, оточене валом під Марковим шпилем, я ще декілька разів заходив, але воно швидко заростало деревами і кущами, і я нічого цікавого там не бачив крім залишків старих погребів – адже там стояли раніше хати.

Років через двадцять я чув від Макса, що десь біля Маркового шпиля археологи шукали залишки Трахтемирівського монастиря, а що саме вони там знайшли – не знаю.

Баба Ольга

В Трахтемирові моєю найближчою сусідкою була Ольга Василівна Лобойко, і з нею я найбільше спілкувався. До її хати було не дуже близько – потрібно було йти хвилин десять сільською вулицею, яка тоді ще була добре помітна. В селі тоді залишилося зовсім мало хат, і стояли вони далеко одна від одної – іншими сусідами були дід Прокоп і баба Антоніна. Жили вони біля піонерського табору «Салют», який в ті роки ще працював.

Якщо йти з Букрина, після мосту одна дорога біля криниці повертала наліво у піонерський табір, інша йшла прямо на схід і піднімалася на гору Дубина. Справа від дороги була хата баби. «Дубиною» називали не тільки місцевість, а і частину Трахтемирова, «куток» села – мабуть, колись там росли дуби. Були ще «кутки» Злодійовка, Серби та інші. Я тут не буду це все описувати – про саме село дуже детально розповідає Микола Михняк у книзі «Були над Дніпром Трахтемирів і Монастирок». До того ж, сам я знав там тільки декількох людей.

Коли зимою на початку 1985 року спалили хату, в якій я жив, то ще декілька років приїжджав до баби Ольги – возив їй продукти і допомагав по господарству. Прибирав сніг зимою і колов дрова, косив траву літом, носив воду і ремонтував дах хати (вона тоді була накрита соломою, а зверху руберойдом). Так відбувалося моє перше посвячення у сільське життя. Баба жила сама, їй було веселіше з помічником. А мені знайшовся притулок у холодну пору року, а ще можливість дізнатися про такі речі, про які я, міський хлопець, не мав ніякого уявлення. Про те, що таке шули, крокви і бантини, а також як зв'язувати солом'яні кулики, якими перекривали хати. Як правильно топоти печі, як мазати стіни хати і обкладати їх на зиму сніпками із

стебел кукурудзи, щоб тепліше було. У хаті під стоячою грубою, яка розділяла дві кімнати і топилася ввечері, стояла широка лавка, і на ній я спав біля теплої печі після того, як цілий день десь ходив по горах і полях, або по льоду.

Сім'ї у баби не було, тільки дві сестри. Одна жила у Переяславі, а друга, Серафима, разом чоловіком дідом Гришею – біля дороги, яка піднімалася на гору Ритицю і йшла далі на Букрин. Потім вони виїхали в Переяслав, а їхню хату вже в 2000-ні роки купив лукавський «козак» Арсен (власник великого гарного будинку, перекритого очеретом), і там побудував нову хату для свого батька. Але все це було давно, і що зараз на місці хати Серафими, я не знаю.

Баба Ольга жила під Мушиною горою, яка піднімалася прямо навпроти хати, через потічок, який зараз пересох. Тоді він тік з великого Темного яру, починаючись в урочищі Орлове – там було дуже сильне джерело, якого вже немає. Через Мушину гору я ходив на Григорівку – перестрибував потічок, вилазив по похилому схилу через невеликий лісок і виходив на поле. За ним була дорога, яка йшла через гори, повертаючи наліво на Лукавицю, а прямо через Карети і Високу гору – на Григорівку. Мушина гора називалася так по імені козака Мухи, який там нібито колись жив. Я чув, що в десь у селі є ще могила Мухи і кам'яний хрест, але сам їх не бачив.

Баба більше за інших розповідала мені про гори і урочища. Може не тому, що краще знала, а через те, що я частіше з нею спілкувався. За її словами, колись давно ярів взагалі не було, на їх місці у похилих долинах з перелісками паслись вівці. Потім ліси повирубали, особливо у післявоєнні роки, і гори стали сильно розмиватися дощами. Баба показала мені де гора Ритиця, через яку йшла дорога від мосту на Букрин, і де була стежка мимо Жукових

ярків через Серби теж на Букрин. На другій стороні Ритиці біля дороги збереглося декілька хат, які належали до Трахтемирова.

А далі починався Попів ліс (його ще називають Кривий ліс), через який зараз іде вузька асфальтова дорога, і за ним Великий Букрин. В ті роки сучасних будинків там не було, він мав вигляд звичайного села з мазаними хатами під шифером, а місцями – ще й під соломою. З Букрина на Київ ходив великий автобус два рази на день, в 5-50 ранку і в 15-00, і ще один автобус на Миронівку у дві години дня. Людей в автобусах вистачало, отже їх в селі було набагато більше. Та й приватних машин в ті роки було значно менше, ніж зараз.

Я чув від баби, що раніше на тому місці, де у Сербах болото, раніше був низький беріг і там стояло багато хат – вони пішли під воду. Навпроти знаходився великий острів, він називався Гудимів від прізвища поміщика Гудим-Левковича. А між берегом і островом йшло старе русло – Кам'яне річище, на дні якого було багато каменю.

У трахтемирівській долині приблизно посередині між мостом і піонерським табором за переказами знаходився колись невеликий одноповерховий панській маєток (у тій хаті де я жив у печі були дверцята з того маєтку з гербом – шолом польського вершника з пір'ям і дві перехрещені шаблі). А на піщаному горбі на березі колись стояла кам'яна церква, від якої на початку 1980-х ще збереглися муровані цеглою великі льохи. Потім на тому горбі збудували сільраду, де баба колись давно працювала секретарем.

Я чув історію, що у 1960 роки хотіли зробити асфальтову дорогу з Букрина у Трахтемирів, але побудували тільки широкий бетонний міст, а потім щось пішло не так. Тоді під мостом було значно глибше, але в 1970-і роки після дуже сильної зливи потік глини з ярів повністю заніс всю долину і те місце, де був панський маєток. Коли я там ходив,

під мостом було зовсім неглибоко, і потічок з Темного яру з'єднувався із слабеньким струмочком з Довгого яру і тік далі до Дніпра.

Якщо йти у глибину трахтемирівської долини – Довгого яру, то зліва під горою стояла окремо хата лісника Володі і баби Марії – я не був знайомий з ними. Далі одна дорога повертала наліво і через урочище Бондарівське йшла мимо поля на Мушиній горі на Лукавицю або Григорівку. А друга переходила невеликий струмок з Довгого яру і піднімалася на поле Великий лан і теж йшла на Григорівку. Справа був ліс – Россош, в одному ярі трахтемирівська Россош, а в другому, трохи далі, більша букринська Россош. В ті роки казали, що в Россоші навіть бачили лося, а зимою по льоду в Трахтемирів заходили вовки з лівого берега. Я одного разу бачив на снігу біля хати великі сліди (в селі тоді не було такого розміру собак), і баба сказала, що то вовчий слід.

Ольга Василівна розповіла мені про гори на схід від Трахтемирова. На березі була гора В'язки, де великий вал виходив до Дніпра. Потім дорога йшла сосновим лісом на Монастирок, а правіше через яроч починалася гора Малі Валки (там у 1960-ті роки працювали археологи), ще правіше за великим яром – Великі Валки. Вал там був справді величезний – у ті роки дерев було набагато менше, і його важко було не помітити. Коли я виходив з хати, то бачив його перед собою, і на валу росла ковила. Через Великі Валки йшла лінія електропередачі з Лукавиці у піонерський табір. А далі за Великими Валками над Темним яром зліва були гори Васишина і Діхтярка, потім яр розділявся на дві частини – зліва на північ йшло урочище Грязне з болотом і джерелами, а справа, на південь – урочище Орлове, де було сильне джерело недалеко від дороги на Букрин. Колись, за словами баби, до нього часто їздили з колгоспу на возах набирати у бочки воду; зараз цього джерела вже немає, воно закрилося.

Останній раз я бачив бабу Ольгу зимою 1988 року. Потім доля надовго повела мене в село Бучак, і в Трахтемирів я більше не ходив. Від знайомих чув, що зимою на початку 2006 року бабина хата згоріла. Мабуть, десь тріснув комин на горищі і почало тліти дерево. Коли люди побачили дим з під шиферу і вибили двері, баба вже була мертва – задихнулася в диму. Так закінчилося її довге життя (народилася вона у 1922-му році).

Колись років десять тому я прийшов на те згарище, але там мені було неприємно знаходитися. Та й на горі Дубина все сильно заросло, і про те місце, де я колись жив, нагадувала тільки згоріла верба, яка стояла за хатою. Не став я тоді затримуватися у тих хащах – нехай Трахтемирів краще залишиться у моїх спогадах таким, яким він був на початку 1980-х, коли там починався мій шлях.

Діди з Трахтемирова

В Трахтемирові я знайшов зручний спуск на беріг перед тим, як дорога на Монастирок заходила в ярк між пагорбів. Наліво до берега йшла полога долина, де тоді росла тільки трава, а далі піщаною стежкою я спускався до води. Можна було купатися і там – берегова круча мала великий піщаний схил, а можна було йти далі, мимо першої берегової гори В'язки, мимо Веселого Шпиля до наступної кручі – Довгого шпиля. По суті, цей шпиль був продовженням гори Круглий дуб, яка стояла в лісі трохи далі від берега.

В тій пологій долині з травою, якою йшла моя стежка до берега, я часто зустрічав діда Прокопа, який пас корову. Прокоп Красюк з бабою Антоніною жили на горі на перехресті доріг, де вулиця спускалась на береговий куток села – «Ялти». Дідова хата не збереглася – одні руїни. А на краю городу діда стояв вітряк. Не знаю, що від нього залишилося зараз, а тоді він був ще цілий. Може не в такому доброму стані, як бучацький, але збереглися і жорна, і дерев'яні зубчасті колеса. Одного разу дід дав банку свіжого молока, і ми з моїм другом Миколою сиділи на вітряку і пили це молоко.

Не знаю, скільки діду було років, але він був старший за бабу Ольгу і пам'ятав добре давні часи, коли Трахтемирів ще був повітовим містечком, центральна вулиця була вимощена дубовими колодами, і на ній були шинки. «Зайдеш – а там горілка... і в великих суліях (їх називали «гусак», бо розміром вони були з гусака), і в менших пляшках, і в зовсім маленьких, по сто п'ятдесят». Ще згадував, як колись молодь збиралася на березі під Веселим шпилем біля будки бакенщика і джерела; дід (а тоді ще парубок) танцював там гопака. Саме джерело опинилося під водою, але в ярку за Довгим

Шпилем вода ще трохи текла, і я її пив у жаркі літні дні на початку 1980-х.

Дід розповідав, як у Трахтемирові добували камінь на березі і робили з нього великі жорна для млинів і маленькі ручні жорна, які колись були у кожній хаті. Одного разу дуже велике жорно повезли возом, запряженим волами, по дорозі на Букрин. А коли вже довезли майже до вершини гори Ритиці, віз поламався і жорно покотилося по дорозі вниз...

Згадував дід, як в 1930-роки садовили трахтемирівський сосновий ліс, і він там теж працював. Всі гори, де зараз ліс, були піщаними і голими, і там знаходили багато давніх «стрілок» (наконечників стріл). А найбільшою була гора Круглий дуб, і дід пам'ятав, як там ріс одинокий дуб. Гору я знайшов у сосновому лісі, але ніяких слідів дуба на початку 1980-х там вже не було.

Може найцікавішою з дідових розповідей була коротка історія про золоті ворота. Одного разу я його зустрів біля стежки на беріг, і ми говорили про те, як сильно дорога на Монастирок врізалася в схил гори. Дід сказав, що дорога тут дуже давно, і мабуть її зробили по невеликому ярку, бо дуже вона вже глибока. «Але була колись інша, старіша дорога. Тут іде великий вал, він спускається до самого берега. Піди ближче до Дніпра, і побачиш, що там вал перерізаний тою давньою дорогою. Колись за тим валом було велике місто, і в тому місті були золоті ворота. Саме там вони і були».

І справді, коли я пішов в сторону берега, то метрів через сто від сучасної дороги побачив у валу місце старої дороги. Дерев там тоді не було, одна трава, і це місце було добре видно. А що то була за дорога, і коли саме – хто знає...

Ще жив у Трахтемирові дід Гриша, чоловік Серафини, сестри баби Ольги. На жаль, я мало з ним спілкувався. А вже багато років по

тому почув від людей, що Григорій Павлович Жук колись давно довго був головою Григорівської сільради, багато чого бачив і знав.

Одного разу я зустрів діда Гришу недалеко від Маркової гори. Слово за слово, почалася розмова, він згадав, що колись приблизно там де зараз іде по полю стежка на Маркову гору, стояв вітряк. А на Марковій горі на самому її початку, якщо йти з поля, була могила козака Марка і на ній кам'яний хрест. Коли поле на горі орали, могила поступово зрівнялася з землею, але невисокий горбик дід показав. Він був на самому краю гори над невеликим ярком, який треба переходити по дорозі на гору. Там, біля Маркової могили колись було джерело. Я ще перепитав діда – невже так високо? «Так, на самій горі» – сказав дід. «Ми там колись давно пасли скот і часто пили воду з нього». А потім джерело опустилося по ярку набагато нижче – із джерелами таке буває. Я знайшов те джерело – біля нього тоді зовсім не було ніяких слідів людей, і сильний струмінь води витікав прямо з під кручі. Так само, як колись в Орловому ярі біля дороги на Великий Букрин.

Другого разу, вже у Трахтемирові, розмова зайшла про Батурову гору. На моє питання, чому вона так називається, дід Гриша сказав, що там колись жив козак Батура. На горі ближче до краю мису є рівне місце. Там і була його хата. Потім козака Батуру зарубали якісь вороги, і від того гору називають ще «Зарубина гора». А Батуру поховали на краю гори – раніше добре було видно його могилу, на якій стояв кам'яний хрест.

Коли гора стала обвалюватися, хрест впав вниз, до води, і його забрали у Переяславський музей. А в 1990-і роки хрест знову з'явився на горі. Хто саме його повернув, і чи той це хрест – цього я не знаю.

Що ще сказати... Трахтемирівська епоха була для мене незабутньою порою, як перше кохання. Адже саме там для мене

починався мій шлях зачарованого мандрівника. В пам'яті назавжди залишилося, як я купався під Довгим шпилем і цілими днями лежав на теплому білому піску. Як ввечері сідало червоне сонце за Дніпром, а вночі через гілки ясеня, який ріс перед хатою, мерехтіли яскраві зорі...

П'ять гір

Моє захоплення Трахтемировом, цим чарівним світом піщаних і кам'яних гір, безлюдних доріг і неймовірно яскравого зоряного неба, справді нагадувало закоханість – коли постійно думаєш тільки про одну людину. А я думав не стільки про своїх подруг тих років, скільки про трахтемировські гори. Здавалося, що може перевершити цю закоханість, цю першу любов?

Однак на обрії було дещо таке, що на чому зупинявся мій погляд. В Трахтемирів я їздив на «ракетах» і «метеорах» через Григорівку, і кожен раз, коли виходив на пристані, бачив перед собою вдалині бучацькі гори – великі, темні, загадкові... П'ять вершин тягнути до себе як магніт, обіцяючи щось невідоме і неймовірне.

Десь під цими горами було село Бучак, в якому я тоді ще не бував. Але коли дивився на п'ять гір, в мене виникло особливе почуття, яке перехоплювало подих. Ніби щось грандіозне було приховане там, і воно обіцяло мені, що всі мої мрії здійсненні, а всі цілі досяжні. І ця обіцянка владно кликала мене туди – у світ п'яти гір. Може була в тому якась магія чи містика – я й досі не знаю. А може це була захопленість світом і власною свободою, яка властива молодості.

А поклик невідомого може був тим самим, який завжди звав за собою всіх мандрівників, хоча шукали вони кожен своє. Хтось хотів знайти витoki африканської ріки Ніл, хтось – дійти до Південного полюсу або піднятися на Еверест. Масштаби і відстань тут не мають значення – важливе тільки почуття. Тому п'ять бучацьких гір на обрії для мене були важливіші за Південний полюс чи Еверест.

Я мріяв про той день, коли рано-вранці вийду з Трахтемирова і піду туди – зачарований мандрівник на придніпровських дорогах. І ось цей день настав – нежаркий і вітряний. Рано-вранці я вийшов з

трахтемирівської хати, перейшов яр і піднявся на Мушину гору. Скоро я вже був на горі Свизір над Григорівкою, де присів спочити біля великого каменя. П'ять вершин були переді мною у всій красі... Сьогодні я нарешті потраплю туди.

Спустившись з гори, я пішов береговими стежками, які протоптали корови, мимо колгоспних садів, великих піщаних пляжів і скоро опинився у Понятовському лісі. Доріг я тоді не знав, тому йшов навпростець ближче до берега. Бачив озерця з черепахами, кам'янисті кручі, всякі незнайомі лісові квіти... Великі тінисті дуби і клени, лісова прохолода... В Трахтемирові нічого подібного не було. Дерев там тоді було мало, хіба що сосни в лісі біля гори Круглий дуб. А так – піщані і кам'янисті горби з ковилою, і поля. Бучацький ліс справив на мене велике враження – було в ньому щось чарівне і загадкове, щось жіноче на відміну від чоловічого аскетизму трахтемирівських гір. Особливо запам'яталася Рожена криниця – тоді я ще не знав, як вона називається. Старий, потемнілий від часу дубовий зруб (він не зберігся, лісники зробили новий у 1990-і роки), декілька ікон, рушники, чорна вода, яка здавалася бездонною... Стежка сильно заросла травою і було видно, що люди тут бувають нечасто.

Так я дійшов до бучацького рибстану – тоді там кипіло життя, рибалки розкладали сітки і щось робили біля довгих дерев'яних човнів. А далі по крутим піщаним схилам гори Козачий шпиль якимось доліз до пристані. Дядько на пристані з цікавістю дивися, як я ліз по кручі. І коли я зайшов на пристань, він мені каже, посміхаючись: «Ну, давай, розкажуй, хто такий і звідки». Я сказав що прийшов з Трахтемирова – «пройтися по незнайомих місцях», і що мене звать Сашко. «А я Петро» – сказав дядько, який помітно кульгав на одну ногу (пізніше я дізнався що в нього протез – в післявоєнному дитинстві розбирали з друзями снаряд). Це був Петро Савович Кисота

(один із синів лісника діда Савки), який довго був начальником бучацької пристані.

Потім я пішов далі, через гору Лисуху (там тоді була дорога через зарослий лісом схил), спустився стежкою на беріг мимо великого старого дуба, і так добрів до Бабиної гори. Вперше я потрапив на це місце – все там було таким зеленим, лагідним, безлюдним і незайманим. Стало ясно, що сюди я буду ще не раз вертатися...

Назад на пристань я йшов ґрунтовою дорогою через ліс і далі через село. Тоді дороги проходили не так, як зараз – на місці бетонки не було нічого. В п'ять годин я попрощався з дядьком Петром, сів на «ракету» (вона називалась «Вега») і скоро був у Григорівці. А коли червоне сонце сідало за обрій, я вже купався у Трахтемирові біля берегової гори В'язки. Ось таким був той день, наповнений радісними подіями.

Потім я безліч разів виходив на бучацькій пристані і розмовляв про різне з Петром Савовичем. Особливо багато ми спілкувалися з ним, коли я вже працював у Григорівці на пристані – як ніяк «колега». Коли я рано вранці приходив з Бабиної гори на 8 годин на першу ракету, щоб їхати на свою вахту, дядько Петро завжди саджав мене безкоштовно. «Довезіть нашого хлопця-водника», казав він капітану. Він розповідав і про батька лісничого, і про саме Бучацьке лісництво, яке пізніше перевели в Іваньків, а потім (вже не згадаю точно коли, здається наприкінці 1990-х років) у Бобрицю. Дід Савка помер, а мати Петра Савовича ще довго жила у хаті над водонапірною баштою, недалеко від магазину. Дядько Петро багато чого знав і розповідав цікавого про село – не вся запам'яталося. Я був тоді молодий, спілкування з друзями для мене було важливішим, ніж історії про село.

Так я потратив у світ п'яти бучацьких гір, і там почалося зовсім
НОВЕ ЖИТТЯ...

Нове життя

Коли я став працювати на пристані в Григорівці, це справді було нове життя. Мені хотілося поселитися в цих краях серед гір і лісів. Трахтемирівської хати вже не було, а робота на пристані надавала можливість там жити.

Григорівська пристань була великою старою баржею, на яких возять пісок чи камінь. Баржа стояла на якорях на південь від Крутого горба – там ще і зараз на березі залишився з тих часів невеликий іржавий понтон. На баржі були два дерев'яні будиночки, один для пасажирів, інший – кімнати для команди. В команді крім начальника, Олексійовича, були мої лукавські друзі – Шкіпер і його дружина Тетяна. В тому будиночку мені дали кімнату, яка закривалась на ключ, і там можна було не тільки залишати свої речі, а й ночувати. Стояла там і залізна піч, щоб обігрітися. Однак я мало коли ночував там – хіба що пізньої осені чи ранньої весни. Весь вільний час – дві доби після доби чергування, – я десь мандрував по горах, ярам і лісам. Це було справді глибоке занурення у той чарівний світ, де я шукав вітер сили і ту мить, коли вічність торкається земного життя.

Робота на пристані виявилася загалом неважкою – прив'язувати «метеор», який приставав, і подавати трап. Може допомогти комусь із пасажирів заходити чи виходити, коли хвилі сильно гойдали корабель. Так переді мною проходила Григорівка тих років – я всіх тоді там знав, і всі знали мене. Поява на пристані якихось цікавих людей типу мандрівників з рюкзаками в ті роки ставала рідкісною подією – в основному пасажирами були діти та онуки мешканців Григорівки.

У 1980-і я ще застав на пристані досить великий базар – григорівські баби виносили на продаж хто що мав. Вони були дуже привітні, лагідні до мене, і я спілкувався з ними із задоволенням. Я

вже чимало знав про сільське життя від баби Ольги, але таких знань ніколи не забагато.

Чув я там чимало всяких історій – деякі цікаві. Зокрема, про діда, який жив у землянці на березі по дорозі на Бучак. Я тоді часто ходив з пристані в ту сторону по берегових стежках. Там, біля Бабиної гори знаходився мій дім – так я відчував. А Григорівка домом ніколи не була – лише місце, де я працював («робив», як кажуть місцеві мешканці). Баби на пристані все розпитували мене, чого це я ходжу весь час на Бучак – може яку дівку чи молодицю там знайшов? Я нічого не казав бабам, а тільки посміхався. Вони мабуть стали вважати, що я й справді ходжу до бучацької дівки-чарівниці, і до мене більше не приставали.

Одного разу зайшла розмова про беріг, стежки по ньому (там тоді паслися колгоспні телята і сільські корови) і покинуті сади, в яких я збирав яблука. І питає мене хтось із бабів, чи бачив я по дорозі до Понятовського лісу землянку? Я не бачив, і став розпитувати що то за землянка. І почув історію про химерного діда, який багато років тому мав двох волів (кожен вагою по тисячу кілограм – казали баби), не запрягав їх, нікому не давав, а тільки випасав на березі. А сам «ходив у трав'яній юпці» – старовинній частині народного одягу, схожій на жилетку. Викопав велику землянку, там і жив. Я розпитував, де жили воли, і що робив дід зимою, але баби не знали – «давно це все було». Самі вони того не бачили, тільки чули перекази.

Наступного дня по дорозі на Бучак я пішов шукати землянку. І легко знайшов її за першим садом на схилі гори, адже дерев і кущів тоді росло значно менше. Велика, добротна зроблена, із залишками дверей вона більше нагадувала вриту в землю хатинку, ніж маленькі й тісні землянки часів війни, яких я теж чимало знаходив. Цікавого в землянці нічого не побачив – там давно ніхто не жив.

Продовження цієї історії я почув через роки вже від бучацьких мешканців. На Цариній горі (це на її схилі був магазин і йшла дорога на Іваньків) колись стояв панський маєток. «І жили там пани як царі», казала мені покійна баба Антоніна, хата якої біля вітряка. І був у пана кухар, Карпо. Потім революція, пана вигнали, маєток спалили, а де подівся Карпо ніхто не знав. Через тривалий час пішла чутка, що Карпо об'явився в Григорівці. «Отой дід з волами – це і був Карпо, колишній панський кухар з Цариної гори» – впевнено сказала баба Антоніна.

Поки писав це, пригадав про ще одного химерного діда з Лукавиці, Феодосія. На південь за лукавським Крутим горбом і перед горою Пугачкою є широка низина на березі, Мамилова долина. Раніше туди вела дорога, залишки її я зараз можна ще побачити. Колись в середині 1980-х я там ходив і знайшов зроблену з товстих стовбурів осокорів дерев'яну платформу. Туди вели сходи, а на платформі стояв великий козацький курінь, накритий гілками з висохлим листям. У курені була лежанка з сіном, і ще якась поличка з дошки, де мою увагу привернули фігурки, виліплені з сірої глини. Важко сказати, що то за фігурки – вони нагадували трипільські статуетки. Може якісь магичні обереги, а може власник куреня ліпив їх для розваги. Я туди ще декілька разів заглядав, але не бачив слідів людини. Курінь потроху руйнувався, і стало ясно, що власник його сюди перестав приходити. Низина швидко заростала кущами і деревами, пройти там ставало все важке, і більше я не підходив до дерев'яної платформи. Може її залишки і зараз там є, а може їх давно поглинув час – не знаю. Під час розмови з кимось із старожилів Лукавиці я розповів про свою знахідку. І дізнався, що туди ходив дід Феодосій, який недавно помер. Він збирав по селу корови (вони ще тоді були там) і гонив їх стежкою від греблі через гори в Мамилову

долину. Залишки хати діда Феодосія і зараз залишилися. Якщо спускатися в село дорогою через ліс, перша хата зліва, перебудована – власника овечої ферми, потім великий город, а друга хата зліва, покинута і заросла деревами – діда Феодосія. Там давно ніхто не живе, і хату вже майже не видно.

Багато всякого я чув тоді на пристані, але більшість не запам'яталася – про родичів, про роботу в колгоспі, і таке інше. На цих розмовах з бабами моя участь в житті села закінчувалася. В клуб я не ходив і з молоддю горілку не пив. Коли здавав вахту Шкіперу, брав свій рюкзак і йшов або на північ, в сторону трахтемирівських полів, або на південь, на Бабину гору. Там тоді був мій дім.

Я ставив намет іноді на вершині, звідки було видно як сідає сонце за гору Віху і як довго червоніє вечірня зоря над григорівськими висотами. А частіше ставив намет у затишному березовому ліску під горою. Іноді там з'являлися мої друзі, так що спілкування біля вогнища вистачало. А в інші дні людей там не було, і ніхто не заважав занурюватися в зелений світ природи, який здавався райським і незайманим – квіти, трави, птахи, шелест листя над головою... Ну і, звісно, пісок на схилі гори, Дніпро, чиста вода...

Там я знайшов для себе серце всіх чарівних гір.

«Ми прийшли в рай»

В селі Бучак ми з Тіною прожили 14 років, і це справді була ціла «бучацька епоха». Почалася вона в 1990 році. Ми тоді були молоді (мені 34, дружині 26), сповнені фізичних і душевних сил, а також віри, що саме тут, в серці Бучацьких гір втіляться в життя наші найзаповітніші мрії.

Історію про те, як ми поселилися в Бучаку, я вже колись детально описав у книзі «Солнце и Луна». Коротко її нагадаю. Почалося все з того, що якось ми з Тіною йшли з Бабиної гори на бучацьку пристань, і моя подруга сказала, що хоче тут жити. І показала на пусту хату на горі над самим озером (ця хата не збереглася, її розібрали ще на початку 1990-х). Поселитися в Бучаку було тоді непросто – адже село офіційно виселили для будівництва Канівської ГАЕС (гідроакумулюючої електростанції), і будівництво тоді ще не припинили. Люди отримали гроші за виселення – здається, по п'ять тисяч радянських карбованців, за які можна було тоді купити нормальну хату в будь-якому іншому селі. До того ж, на північному краю Студенця почала будувати нові хати для бучацьких мешканців. Багато хто виїхав, а дехто гроші взяв і залишився ще пожити, поки бульдозери не приїхали – так часто буває.

Нам допомогло поселитися в Бучаку моє знайомство з канівським краєзнавцем Михайлом Іщенком (немає вже його на світі). Родом він був з Переяслава, після одруження переселився в Канів, де все життя працював в районній лікарні. Молодий лікар з дружиною Галею часто їздили літом на відпочинок у Бучак, а точніше у старе Бучацьке лісництво, де їх гостинно приймав лісничий дід Савка, батько відомих у селі братів Савовичів – Петра, Івана і Миколи. Лісництво тоді знаходилося на березі біля гирла Лисячого струмка

(він витікав з Роженої криниці), від нього нічого не залишилося крім старого зарослого саду. Михайло Єфремович показував мені багато фото, там були і вони з дружиною молоді, і Савка, теж молодий, і будинки лісництва. А ще були красиві пейзажі біля озера Лілея. Воно тягнулося під Понятовським лісом (який називається так від прізвища його давнього власника, польського князя Понятовського). Тоді, в кінці 1980-х, у мене не було можливості перефотографувати ті пейзажі, а зараз хто знає, де ті фото. Мабуть, у дружини залишилися.

Михайло Єфремович був відомим лікарем, тому канівське начальство його поважало. І зрештою всі питання вирішили, а нам з друзями (серед них був художник Валера Боженко з дружиною Тетяною) дозволили вибрати собі декілька хат, які все одно скоро мали знести. Так ми опинились на горі Козацький шпиль, де провели багато років. Будівництво ГАЕС призупинили і ніхто нічого так і не зносив, хіба що деякі хати розібрали родичі.

Ми поселились в хаті діда Корнія і баби Дуньки недалеко від будинку школи (він не зберігся), а через дорогу жив лісничий Іван Романович Коваленко із дружиною Оленою Максимівною. Наша хата була на горі прямо над пристанню – я чув, що вона і досі стоїть, але ми там не з'являлися майже 20 років.

Дід Корній помер ще раніше, а баба Дунька отримала гроші за виселення і переїхала чи то в Іваньків, чи то в Пшеничники. Баба скоро появилася в Бучаку і приходила до нас, але, на відміну від деяких інших вічно агресивних мешканців, вона спокійно поставилася до того, що ми поселилися в її хаті. Адже вона вже отримала гроші, тобто наче продала хату державі. Та й всі знали, що дозволило начальство, яке приїжджало з Канева.

Хата була не стара – її побудували на початку 1970-х, коли через заплановане затоплення водосховища частину бучацьких мешканців

переселили з берега на гору. Збудована вона була дуже міцно і добротно – дід Корній був відомим майстром. Казали, що він з'явився в селі після війни і брав участь у будівництві вітряка, а більше я про нього нічого і не знаю.

З вікон хати було далеко видно – і Дніпро, і небо, і ліси на лівому березі, і гора Лисуха на тій стороні озера. Цей вид з вікон зачаровував і підкріплював нашу віру, що тут здійсниться наша «бучацька мрія». На горищі лежало багато сіна, і ми з дружиною поселилися там – для мандрівників, що звикли спати на твердій землі, м'яке пахуче сіно було дуже комфортним. Потім Валера дав мені ключі від хати, і вони були в нас всі ці 14 років – ми могли туди приїжджати, коли хотіли, нікого не питаючи.

Навколо тієї хати швидко утворилася велика компанія, в якій, як завжди буває у великих компаніях, люди були дуже різні, з різними інтересами і уявленнями про спосіб життя. Але якось ми там всі співіснували разом. У кожного з нас був свій Бучак. Для одних місце споглядання небес і підзарядки особливою енергією, для інших – місце для веселих гулянок. Але всіх нас Бучак об'єднував і притягував до себе, як магніт.

Колись на початку 1990-х ми з Тіною знайшли у хащах покинуту хату, яку зовсім не видно було с дороги. Люди давно там не з'являлися, все сильно заросло кущами і бур'янами. Перед хатою під деревом стояв стовпчик, а на ньому табличка з написом: «Ми прийшли в рай». Ці слова були наче про нас – Бучак, особливо у перші роки життя там, сприймався як таємний сокровенний рай.

Ми так і не дізналися, хто саме написав ті слова. У Бучак завжди, ще з 1960-х років (а може і раніше) приїжджали на етюди різні художники. У Каневі був будинок творчості (якось так він називався, я вже не пам'ятаю точно), а Бучак приваблював

живописців мальовничими краєвидами. Причому це були в основному не езотеричні персонажі типу Олександра Костецького і його друзів, а просто художники. Пригадую лише декілька прізвищ – Непийпиво, Несміянов, Ягодкін. У моєї дружини було тоді чимало знайомих художників, і одна з них, Зоя Небожатко, була вражена, коли Тіна згадала про Бучак. Зоя сказала, що в неї там пройшло дитинство, її батьки, теж художники, приїжджали туди на дачу. Про табличку вона не пам'ятала – може, то написав її батько, Геннадій Небожатко. Хто знає...

Ще з того життя мені запам'ятався великий стіл із старих і товстих липових дощок, відполірованих часом, який стояв у бучацькій хаті. Його Валера привіз з якогось села на Полтавщині. Стара липова деревина від довгого вживання набуває особливого медового кольору, в якому я бачив для себе щось чарівне. Точніше буде сказати, що це Валера навчив мене бачити щось чарівне в кольорі липової деревини, і я йому дуже вдячний. Цей стіл я використовував для творчості – сідав за нього, запалював свічу, розкладав свої папери, і довго роздивлявся таємничі, утворені часом прожилки на тих липових дошках. Слухав, як гуде полум'я в печі і дивився у вікно на далекі вогники у задніпровських селах – Хоцьках і Циблях. А зовсім далеко – у Переяславі.

З Переяслава ми з Тіною декілька разів ходили зимою по льоду в Бучак. Дорога займала приблизно п'ять чи шість годин. Практичного сенсу в ній не було – з Канева туди можна було дістатися набагато простіше і швидше, навіть якщо пішки йти з автостанції в село (не раз так ходили) Але приваблювала сама ідея здійснити далекий зимовий похід. Було це наприкінці 1990-х у морозні зими і нагадувало мені власні перші льодові походи в Трахтемирів у середині 1980-х.

Коли ми сказали сусідові Івану Романовичу, що прийшли по льоду з Переяслава, він не дуже здивувався, і сказав що і сам колись у молоді роки так ходив. А ще в ту зиму Романович розповів, що в Григорівці робиться щось дивне – приїхали якісь люди і захопили всі землі григорівського колгоспу (точніше, радгоспу – була в ті часи і така форма організації праці в селі). Зібрали селян в клубі, виплатили їм за рік чи два зарплату, а також дали на кожну хату пляшку горілки і декілька банок консервів за те, щоб селяни віддали їм в оренду на 12 років земельні паї. Радгосп передав їм всі свої землі, а лісництво – в оренду ліси. Ми тоді ще подумали – як добре, що ми далеко від Григорівки...

Але наприкінці 1990-х бучацький настрій став змінюватися – всюди з'являлося більше людей, і не тільки біля озера, а й на березі в сторону Бабиної гори, і навіть у Понятовському лісі. Часто можна було почути шум, крик, гучну музику. Та й у нашу хату все більше стали лазити. І вікна вибивали, і двері. Покрали все, що тільки можна, не тільки самий простий посуд, а й старі розетки на стінах.

Той тихий і чарівний світ, де ми прийшли в рай, став руйнуватися. І почали приходити в голову думки, що в Бучак їздити більше не хочеться – не повертається там той настрій, який ми цінували. Останній раз ми були в хаті на горі над пристанню літом 2004 року.

Нас постійно запрошував у Лукавицю Макс, і ми стали їздити до нього. Так закінчилась наша «бучацька епоха». З часом неприємне забулося, і ті роки згадуються як щось яскраве і позитивне.

Як час, коли ми справді прийшли в рай.

Дорогами літа

Жаркі дороги літа, якими ми з моєю подругою мандрували між селами в давні роки, сьогодні вже згадуються як легенда – вони стали частиною фантастичного світу мрії та міфу.

В той час ми з Тіною ходили переважно вздовж берега, по воді. Узбережжя тоді мало набагато кращий вигляд, ніж зараз. Місцями там були піщані пляжі, нехай невеликі, але достатні, щоб знайшлося місце для двох – чоловіка і жінки, а ще для великих рюкзаків і навіть маленького вогнища. На ньому можна було закип'ятити воду і зварити чай та якусь їжу – гречку чи рис. Воду ми тоді брали з Дніпра – сьогодні це важко собі навіть уявити. Узбережжя в ті далекі роки було безлюдним, і це надавало впевненість, що там ніхто не з'явиться і не потурбує нас – ані люди, ані звірі. Іноді якісь звірі справді виходили з зелених хащ – куниці, лисиці, кози – але ми вважали, що то наші друзі. А ще на березі було добре видно далекі обрії, високі хмари за Дніпром і добре знайомі нам гори – Бучацькі і Канівські. Ці простори і розкритий широкий краєвид приваблювали на узбережжі більше за все.

Наш дім в 1990-і роки був у бучацькій хаті на горі Козачий шпиль – її вершину добре було видно майже з усіх куточків берега. Але була ще і хата Макса у Лукавиці, де нас завжди гостинно приймали Сергій і його дружина Тетяна, з якою ми колись разом працювали в Григорівці на пристані. Навіть якщо їх не було на місці, то великий навіс над дверима хати під широкими гілками ясеня сприймався нами як місце обжите, добре знайоме і майже рідне.

Якщо ми йшли берегом в Лукавицю з боку Григорівки, то після Попового поля (де спускається на беріг давня ґрунтова дорога) був Кам'яний яр, а далі великий яр Пугачка. Колись дуже давно там

добували камінь, возили плоским дном яра до берега і вантажили на баржі – від того вже не залишилось ніяких слідів. В гирлі яру був великий пляж під високими деревами, які давали добру тінь. Люди в ті роки там з'являлись нечасто, і про них нагадували лише дерев'яний стіл в кущах і сліди вогнища. Лукавський дядько Віктор приходив сюди з друзями ловити рибу у вихідні дні, а в інший час ми там нікого не бачили.

Далі, в бік Лукавиці за крутими схилами гори був ще один маленький пляж з чистим піском – ми називали його «пляж Бальмонта». Колись жарким літнім вечором Тіна читала мені там спогади Костянтина Бальмонта, поета і мандрівника початку ХХ століття. Цей пляж давно зник, так само як інші – він заріс кущами, а хвилі накидали гілки і водорості.

Потім ми проходили Крутий горб з невисокими кручами з розтріканого жовтого м'якого каменю, який місцеві старожили називали загадковим словом «барма». Під кручею у воді завжди було багато всяких скам'янілостей, переважно відбитків стародавніх спіральних амонітів. За кручею починався великий лукавський пляж, який зараз теж майже повністю зник. На той широкий піщаний беріг часто ходили люди, особливо у вихідні дні. До пляжу підходила ґрунтова дорога, яка через поля вела в село. Біля дороги місцями збереглися старі фруктові дерева – колись давно там стояла хата діда Юхима Огородського. Його називали так від назви місцевості – «Огородок». В давні часи там на низькому березі біля води лукавські селяни копали городи і ще довго згадували, яка там родюча земля.

А про Юхима розповідали, що колись на початку ХХ століття це був дуже багатий дядько, який поселився на березі на своєму окремому хуторі. Мав він велику хату, комори, коней, корів і найманих працівників. А його жінка Мар'яна була знаменитою

цілителькою, до якої люди приїжджали і з Переяслава, і з Канева. На згадку про неї збереглася назва довгої протоки – «Мар'яна». Вона починалася від гирла лукавської річечки Лучки, якраз біля хати діда, і виходила в Дніпро біля Григорівки. Коли почали створювати колгоспи, Юхима із жінкою заарештували як «куркуля» і вислали кудись у Сибір. Через багато років він повернувся у рідне село, але жінки з ним вже не було – десь вона загинула на Півночі. А Юхим доживав віку в хаті на березі.

В сторону Зарубинців недалеко від цієї дороги і гирла потічка під горою Веселий шпиль, на якій ростуть старі сосни, починався довгий і широкий пляж. Ми його називали «пляж Тіни» – там ми з моєю подругою провели багато часу у різні роки, і спогади про це поєдналися і злилися в одне ціле.

Тоді на пляж не було ані дороги (її наїздили пасічники на початку 2000-х), ані стежки, узбережжя надійно захищали густі хащі молодих дерев, і пройти туди можна було тільки по воді. Тому це місце сприймалося як майже незаймане. Після появи там пасічників і дороги на березі стали бувати різні люди, які залишали після себе купи сміття. Та й сам пляж зник – частково його змили хвилі, частково на піску вирости кущі. Так невблаганний час поглинув пляж нашої молодості – як і саму молодість, – залишивши лише приємні спогади.

А в ті далекі роки піщаний беріг шириною метрів п'ять тягнувся метрів на 50, не менше. Після полудня там з'являлася тінь і можна було довго лежати на теплому чистому піску з різнокольоровими камінцями, дивлячись вдалину. Весь світ наших доріг був там перед очима, до самої Княжої гори біля Пекарів. На тому пляжі завжди лежало багато сухих дров для невеликого вогнища. Уламки гілок приносили хвилі, вони висихали на сонці і ставали легкими, майже

невагомими. Для вогнища це було якраз те, що треба. А скільки міцного чорного чаю було випито на тому березі...

Однак там ми не ночували – у нас для цього були інші улюблені місця. І коли ввечері спека спадала, ґрунтовою дорогою йшли в село через поля і Дмитрову гору. А потім з'являлися перші хати. Нам там подобалась маленька хатка діда Ігната Білокура, яка стояла на краю села. Сам дід давно помер, залишивши тільки пам'ять, як під час війни він завів німців у пастку, за що йому дали орден. Бабу Ігнатику забрала у Переяслав якась родичка, і хата стояла пустою. Зараз на місці тієї хатки якийсь дальній родич побудував собі новий будинок.

А тоді ми фантазували, що якби в тій хаті поселитися, то можна було б непомітно приходити туди з нашого улюбленого узбережжя, і так само непомітно йти кудись далі. Втім, це були лише фантазії – хатка була в поганому стані, солом'яний дах почав провалюватися, а займатися її ремонтом такі вільні мандрівники як ми не мали ніякого бажання.

Далі ми йшли через село до хати Макса. Якщо він був на місці, довго пили чай під ясенем, розмовляючи про всяке різне. Іноді, якщо збиралась гроза, ночували у нього, але найчастіше йшли вночі через Кагов ліс, а далі дорогою на гору Свизір. Про цю вершину я вже багато писав і не буду повторюватися. Скажу лише, що в ті роки сосни, які зараз піднялися і майже повністю закрили краєвид, тільки починали рости, і з вершини було дуже далеко видно – і Бабину гору, і Канівський заповідник. Там ми ставили намет на рівній піщаній галявині під сосною і розпалювали на вершині наше невелике вогнище.

О, ці давні дороги літа! І багатьох тих доріг вже немає, позаростали; і місця наші змінилися невіпізнанно; та й ми вже там не ходимо – не ті сили. Але спогади про жаркі дороги літа, дороги

молодості живуть у серці і не згасають. Вони як розчинене вікно у безмежний вільний світ, з якого проникає в душу яскраве сонячне світло.

Вікно у фантастичний світ мрії та міфу.

Левківщина

Та частина Лукавиці, де жив Макс, мала назву Левківщина від імені багатого дядька Левка – більше ста років тому це були його землі. Левківщина починалася від яру Левківська круча (він був зовсім близько від хати мого друга) і тягнулася на захід до сучасної дороги і колгоспної свердловини. На північ вона йшла до повороту на Зарубинці.

На тому краю Левківщини знаходиться кладовище. Воно розташоване між двох доріг. Одна з них сучасна, що йде біля таблички з назвою села і веде на Великий Букрин, Трахтемирів і Зарубинці. А друга, стара і вже непроїзна, йде паралельно від хати Макса мимо залишків клубу і виходить у поля. Над цією дорогою, серед давніх пам'ятників із сірого каменю-пісковика і стертими від часу датами та іменами, є могили баби Дуньки – Євдокії Микитівни Гончаренко. Залізна огорожа, простий хрест із табличкою та фото, а поруч – два невеликі пам'ятники батьків, діда Микити і баби Марини. Навпроти, через яроч із залишками дороги живе дочка Євдокії – баба Наталка, та її діти.

Євдокію (її всі називали «баба Дунька») я добре пам'ятаю – колись я часто ходив старою дорогою від хати Макса на Зарубину гору, і біля бабиної хати спричиняв сильне невдоволення маленького рудого песика. Іноді розмовляв з бабою про сільське життя і долю. Вона розповідала, що її чоловік, Василь Харлампійович, загинув під час війни у партизанському загоні. У глибині Кагового лісу, на іншій стороні Глекова яра є висока і крута кам'яниста гора Кагов шпиль. Вона стоїть як острів між лісових долин і ярів. Колись там добували пісковик, як і на всіх кам'яних горах. А у війну там були партизани,

після чого гору стали називати Партизанська круча. Десь на тій горі мабуть і загинув у бою бабин чоловік...

А недалеко від могили баби Євдокії стоїть великий і дуже давній кам'яний пам'ятник, вирубаний із пісковика. Він більший за інші, написи на ньому давно стерлися, але хтось мені казав – може, покійна баба Фанька, – що там похований Левко, багатий дід, якому належала колись вся ця земля. А між Левківським ярмом і наступним на схід Кисличим ярмом була земля діда Земеда, там стояв його вітряк на краю соснового лісу біля дороги в поля (цю дорогу і зараз видно одразу, як перейти греблю). Тому весь той куток називали Земедівщина.

Казали люди, що колись у селі було декілька вітряків. Крім вітряка діда Земеда, який ще позначений на німецькій карті 1942 року, колись був вітряк навпроти, мабуть на Якушиній горі – там жив у старі часи багатий дід Якуша. Ще три вітряки стояли біля сучасної дороги на Великий Букрин і Трахтемирів – два на східній її стороні, і один, вітряк діда Бориса, на західній, де стара суха акація. Цей вітряк зберігся до 1970-х років. Може ним уже і не користувалися (колгосп збудував електричний млин навпроти свердловини), але він ще тримався, поки його не повалила буря під час сильної грози. Цей вітряк стояв на пагорбі, з якого добре видно і село, і Дніпро, і далекий лівий беріг – колись цей пагорб називався Левковий шпиль. Мабуть і це поле належало Левкові.

Жив дід Левко у великій хаті на тому місці, де в 1950 роки побудували нову школу і клуб. Коли почалася колективізація, і в Зарубинцях створили перший колгосп (Лукавиця тоді вважалася хутором зарубинської сільради), багаті дядьки захвилювалися, бо розуміли, що в них можуть забрати все. Левко пішов до голови колгоспу і спитав «Що робити?» А той сказав: «Віддай свою велику

хату під школу, а сам живи у сараї, зробиш там піч. Інакше заберуть все». Левко так і зробив. В тій школі учителем став його син, Іван Левкович.

Коли після війни збудували клуб, Іван Левович із дружиною вчителювали там до самої своєї смерті. У 1980-і роки хату Івана Левковича купила сім'я Валентина Гончара із Києва, вони приїжджали туди років десять, а потім Валентин захворів і помер. Покинута хата під соломою скоро почала протікати, а потім і розвалюватися.

На згадку про ту всю історію залишився тільки потемнілий від часу пам'ятник з пісковика. Літом його не видно за зеленим листям, а коли дерева опадають, він добре помітний. І назва яру – Левківська круча, хоча і назву ту сьогодні вже мало хто пам'ятає.

На зимових шляхах

Тривалий час літом ми користувалися водним транспортом, і з ним ніяких проблем тоді не було. Хіба що в неділю у другій половині дня на пристані збиралося багато людей, але і це зазвичай якось вирішували – пускали додаткові рейси. В Бучаку пристань була прямо під горою, де стояла наша хата, можна було дійти за десять хвилин. В Трахтемирів чи Лукавицю йти треба було далі, але теж не страшно – до Трахтемирова я доходив через гори і поля за дві години, до Лукавиці за годину.

А головне, що самі ці поїздки на білих швидкісних кораблях додавали романтики – стоїш всю дорогу біля бокового виходу, вітер в обличчя, ніхто не заважає, а мимо пролітають краєвиди, що радують серце. Років двадцять була можливість цим насолоджуватися – з початку 1980-х і до початку 2000-х, коли з економічних причин пасажирські перевезення по Дніпру поступово ліквідували. «Метеори» і «Восходи» продали в інші країни, залишився лише один корабель, який вранці йшов з Києва до Черкас, а ввечері назад. Час від часу він ламався, і водний транспорт став дуже ненадійний. А потім і цей рейс скасували, а пристані порізали на металобрухт. На цьому закінчилася епоха «ракет» і «метеорів».

Але водний транспорт ходив тільки в теплу пору року, з квітня по листопад. Для любителів зимових подорожей – а ми з дружиною їх дуже цінували, – залишалися інші шляхи. Простіше за все зимою було потрапити в Бучак. Виходиш з автобуса на повороті в Бобрицю, і далі йдеш собі бетонною дорогою. Навіть після снігопадів там швидко з'являлися сліди – по тій дорозі люди їздили на Канів с різних сіл. Можна було під'їхати попутною машиною, або на григорівському

автобусі, хоча він ходив не кожного дня і після снігу або ожеледиці міг взагалі не їхати.

До Трахтемирова теж було дістатися не складно з Великого Букрина від автобуса – низом, через село, далі через Поповий ліс і стежкою під горою Ритиця до самого бетонного мосту. А можна було через гору, якщо був настрій. Однак в деякі зими випадав такий глибокий сніг, що і не дійдеш. Тоді залишався шлях по льоду з Переяслава – хвилин 40 від автовокзалу до насосної станції і там годину до Трахтемирова. На льоду снігу завжди було набагато менше, ніж в полях – вітер здував.

З Переяслава можна було дійти і до Лукавиці, і до Бучака – ми так ходили не раз. Зрозуміло, що такі льодові походи можна було робити, коли лід хоча б сантиметрів десять. Однак у нормальні морозні зими він намерзав набагато більше. Колись я чув у Григорівці, що по льоду десять сантиметрів людина може сміливо йти куди хоче, 20 сантиметрів – легкова машина може їздити, 30 – вантажна, а 40 – гусеничний трактор. Ну а весною, коли лід тоне, або на початку зими туди взагалі краще не ходити – було багато випадків, коли люди провалювалися. Одного разу в березні і я провалився біля Трахтемирова по пояс. Добре що недалеко від берега – ногами дістав дно, ліг на лід, якось виліз. Вилив воду із гумових чобіт, а потім швидко пішов лазити по горах. Через декілька годин одяг висох повністю.

Складніше за все було потрапити зимою в Лукавицю. Малосніжною або безсніжною зимою через гори і поля було йти легко, хоча й тоді дорога займала години три – якщо не бігти. Раніше ми ходили з Великого Букрина на гору через хутір Довжик, далі наліво через Братське поле до крутого спуску на полі Маковище. А потім довгим підйомом через Бондарівську кручу. В останні роки цю

дорогу наїздили – і сільгосптехніка, і приватні машини. Колись нам здавалося, що так до Лукавиці ближче, але сил доводилося витратити більше на цих спусках і підйомах.

Потім ми стали ходити з Малого Букрина – після спуску до магазину і сільради повертали направо, на хутір Колесище. Далі біля Веселого шпиля потрібно було один раз піднятися на гору і далі вже дорога йшла майже по рівному. Направо був поворот на Григорівку, до гори Шпиль (де зараз маленька церква на вершині), а наліво йшла дорога на Лукавицю. Мимо Зінського поля і Цапового поля ґрунтова дорога виходила на кам'янисту «головну» дорогу Григорівка-Лукавиця. Такий шлях з Малого Букрина виявився найлегшим. Довжина його 12 кілометрів, і я не думаю, що дорога через Маковище і хутір Довжик на Великий Букрин коротша. А те що вона важча, так це точно.

Особливо важкими були переходи по глибокому снігу, або у відлигу, коли мерзла земля розтавала і перетворювалася на рідке багно. Йти було важко, часу на дорогу потрібно було більше, але й запам'ятовувалися такі пригоди надовго. Особливо коли автобус (а потім – маршрутка) ламався або застрягав у переметі десь біля Піїв, і далі потрібно було весь день добиратися – де хтось підвозив, а більше пішки. Бували й такі випадки. Романтика цих зимових подорожей у Лукавицю запам'яталася назавжди.

А ще крім зимових шляхів яскравий слід у пам'яті залишили стежки ранньої весни. У цій порі пробудження природи є щось таємниче. Пахне розталою землею, з'являються паростки перших квітів – спершу білих підсніжників, за ними синіх пролісок і потім рожевого рясту. Ліси ще голі, і яскраве сонячне світло пронизує їх, падаючи на перші квіти. А над головою летять великими зграями, схожими на клин, перелітні птахи – дикі гуси. Останніми роками, ще

до війни, дикі гуси стали оминати нашу землю, і ці зграї можна побачити тепер нечасто. Чому так, я не знаю. А колись у сільській місцевості в березні цілими днями вони летіли і кричали. Почути їх було значно легше, ніж побачити.

Ми намагалися потрапити у сільський світ як тільки зійде сніг. У березні до сіл можна доїхати і на машині навіть по весняному багню, якщо машина відповідна. Але цікаво було саме пройтися – для завершення циклу зимових подорожей. Ці незабутні дороги ранньої весни... Чомусь осінні дороги так не запам'яталися, як зимові і весняні.

А ще ранньою весною, особливо після сніжної зими, всі торішні трави на полях і горах придавлені до землі вагою снігу, і можна легко ходити по всіх ярах і вершинах, відкриваючи для себе нові місця. Такі походи можливі тільки в цю пору року, коли добре видно весь рельєф місцевості і навіть сліди якихось давніх доріг, по яким вже багато десятиліть (а може і століть) ніхто не їздив. На початку травня все це починає заростати непролазними хащами, і пройти стає зовсім важко.

Подобалося також вперше після зими опинитися на березі. В давні роки у березні Канівська ГЕС сильно скидала воду, готуючись до повені. Вода відступала метрів на 5—10, подекуди ще лежали шматки льоду, а місцями утворювалися великі піщані вали, які зимою видавлювали крижини, наповзаючи на правий беріг. На цих піщаних валах так приємно було сісти на теплому, сухому і чистому піску з різнокольоровими камінчиками... Вдихати прохолодне повітря і пахощі весни, згадуючи засніжені шляхи минулої зими.

Дід Василь

Продовжу свої спогади про місцевих старожилів – саме від них я отримував живу передачу народних традицій, за що їм дуже вдячний. Не якісь знання про гори і яри (або історії про життя людей в селі), а сам настрій, саме відчуття світу.

Моє дитинство пройшло в оточенні книг і у середовищі, насиченому культурою – батьки були освічені люди, викладачі ВУЗів. Юність також проходила в компанії друзів, де розмови на складні філософські теми були звичайною справою. Скоро я став усвідомлювати, що все це мене стомлює, забирає сили. Захотілося чогось зовсім іншого, простого і ясного. Це був один з основних внутрішніх поштовхів, який привів мене на польові дороги Канівщини. Доля склалась так, що я одразу почав спілкуватися з місцевими мешканцями – спершу у Трахтемирові. І в цьому спілкуванні мені став відкриватися зовсім інший світ – світ народних звичаїв. Він спершу лякав мене, хлопця з Києва, і здавався чимось диким і первісним. А потім почав приваблювати не менше, ніж гори, ліси і яри. Я не кажу, що всім повинно бути цікаво спілкуватися з місцевими дідами і бабами (якщо вони ще десь залишилися) – то справа особистого вибору. Але мені було цікаво.

Одним з тих, хто залишив слід у пам'яті, був дід Василь Грицай з Лукавиці, з яким я спілкувався чи не найдовше. Він жив поряд з хатою Макса. В григорівський період життя я часто ходив через Лукавицю на Зарубину гору, в Заруб і Трахтемирів, і так познайомився з Василем Захаровичем. І у бучацький період життя я теж не забував про Заруб і його околиці, так що в ті роки час від часу бачив діда. Сам він був родом з Григорівки, жінка його, Ганна Свитка – з Монастирка. У Лукавиці вони прожили все своє довге життя,

спершу у старій хаті під соломою, а потім у 1960-і роки через дорогу побудували нову хату. Дід був колись майстром на всі руки – і ковалем у колгоспній кузні, і виточував дерев'яні прядки у власній майстерні. У старій хаті у нього був великий дерев'яний токарний станок – я такий бачив вперше. Ногами, як на давніх швейних машинках, у рух приводилося велике і масивне дерев'яне колесо, воно розганялося, я тоді можна було виточувати з дерева все що завгодно. Потім дід втратив руку. Я спершу думав, що на війні, але вияснилося, що це сталося вже в кінці 1960-х – руку зтягнуло у молотарку.

З історій, які розповідав дід Василь, мені запам'яталося як він будував нову хату. Стара дідова хата була повністю з глини, майже без дерева – його тоді було мало. Брили просту жовту глину (точніше кажучи, суглинок – лес) яка всюди є по селу, і посічену солом'яну. Жінки ліпили з них «валки», схожі на батон. І з цих валків складали стіни, поставивши дошки – опалубку. Коли глина трохи висихала, опалубку пересували вище, і далі закладали «валками». Зверху треба було покласти раму з бруса, на яку спиралися крокви даху. Я спитав, скільки така хата може стояти. Дід сказав, що дуже довго, поки є дах і глина суха. Така хата не горить, миші тверду глину не їдять, треба тільки солом'яний дах підновлювати.

Потім в 1960-і роки захотілося побудувати нову, простору і високу хату під шифером. Так всі в селі робили. Потрібно було дубові стовпи – шули, які ставлять по кутках, біля дверей та вікон. А лісу тоді майже не було. Зимомо запрягли сані, і поїхали по льоду на лівий беріг Дніпра рубати дуби. Почали рубати – а тут лісники... Тоді з цим суворо було, почали складати акт. Назрівав скандал з міліцією. Допомогла горілка. В діда була з собою, лісники випили добряче, потім поїхали на санях в Лукавицю, там ще випили, потім ще...

подружилися, побраталися, і про складання акту якось забули. Повернулися на лівий беріг, нарубали дубів, одвезли їх в село.

На весну почали будувати хату. Продовбали в шулах пази, куди вставляються горизонтальні колоди, закопали шули в землю, під кожну поклали добрячий камінь. Потім почали закладати стіни колодами, розколотими навпіл – «обаполами». Три нижніх ряди – з акації, «щоб менше гнила», інші вже з чого було – з липи, осокорини, тополі. Зробили рами для дверей і вікон. Нарешті «ощепили» хату – поклали зверху раму з міцних ясенових брусів. Після цього можна було ставити крокви, набивати на них лати і класти шифер. А стіни оббили дранкою («задрачкували»), після чого жінки обмазали хату сумішшю з жовтої глини, січеної соломи і кінського навозу – брали їх у рівних частинах. Набирали глину, «закидували» нею стіни, потім вирівнювали дощечкою. Можна було вирівняти так, що виходила зовсім гладка глиняна стіна, але часто на те не було часу, і вирівнювали не дуже, а щоб ям не було. Ну і нарешті треба було побілити. Білили зеленуватою глиною, яку возили з букринського глинища біля цегельного заводу, або з Ходорова. Я спитав чого не білили крейдою. «Так то ж купляти треба» – сказав дід, і додав, що без потреби намагалися нічого не купувати – жили бідно, в колгоспі платили мало, і гроші берегли.

Ще дід розповідав, що він колись викопав в яру біля свого городу криницю поруч з великим каменем, на якому жінки прали одяг. В криниці було таке сильне джерело, що коли її чистили, з dna бив струмінь води. Немає вже давно тієї криниці, і каменя немає – занесло мулом. Залишилося тільки маленьке джерельце, та й те в стороні.

Останній раз я бачив діда Василя років 20 тому. Йшов я по селу, бачу дід сидить на землі біля хати. Підійшов, привітався. «Як ви?» –

питаю. «Погано, Сашко... немає вже сил... бачиш, під хатою сиджу, бо далі вже дійти не можу. А ти куди, до Дніпра?» «До Дніпра, діду, пройтися». «Ходи, поки будуть в тебе сили, бо настане такий час, що ти вже ходити не зможеш».

Як настала зима, дід Василь помер. А мені врізалися в пам'ять його слова – «ходи, поки є сили... бо колись і ти вже ходити не зможеш»...

В околицях Лукавиці

На початку 2000-х років діяльність бакаївського мисливського господарства стала найактивнішою, і в Лукавиці це було добре помітно. Недалеко від Макса в хаті покійної баби Катерини поселилися декілька єгерів, туди постійно під'їжджали машини, чулися гучні голоси. Хтось із цих єгерів був більш романтичним, і дуже гарно намалював на стіні між вікнами лося. Хата давно покинута і заросла, і лося майже не видно, але малюнок досі зберігся.

А тоді по всіх дорогах їздили машини – сірі УАЗи із зображенням орлана-білохвоста, емблеми РЛП – а в них озброєна охорона. Стежками молодості в Заруб чи на Зарубину гору вже не було можливості ходити. Позитивним виявилось хіба що те, що в околицях Лукавиці і Трахтемирова тоді не було ніяких сторонніх людей, і там збереглася не тільки природа, а й сам настрій 1980-х, коли я тільки починав пізнавати цей чарівний світ серед гір і лісів. Макс потрапив у ці краї значно раніше – ще у підлітковому віці батько брав його літом в експедиції і на Пилипенковій горі в Каневі (поруч з могилою Шевченка), і на Бабиній горі, в Зарубі. Саме завдяки моєму покійному другу я маю старі фото тих місць, якими також поділюся, щоб вони збереглися у вічності Інтернету.

Безлюдні околиці починалися прямо за максовою хатою – яр Левківська круча, в який вела стара, ледве помітна стежка, яку ми знайшли. Єгері там не ходили – вони патрулювали дороги, до того ж, для них це була просто робота, і зайвих зусиль вони не хотіли докладати. Тому ми спокійно йшли стежкою в яр, і далі на сусідні гори, розташовані далеко від доріг. Біля стежки стояв іржавий давній пам'ятник часів Другої світової війни – чотиригранна пірамідка із зіркою. Дід Василь та інші старожили не знали, хто там похований.

Може, якийсь офіцер – казали вони. Ми не дуже цікавилися історією тієї війни, але пам'ятник пофарбували – як то кажуть, по совісті.

Перейти яр в ті роки було неважко – він ще не заріс непролазними хащами, – так само як піднятися на сусідній пагорб, Земедів шпиль, де починався сосновий ліс. Дід Василь казав, що колись на місці нашої стежки була дорога, якою возами їздили до вітряка діда Земеда. Що означало це дивне ім'я, мені так і не вдалося дізнатися. Через сосновий ліс вела дорога на велике Лукавське поле і далі на поля Шопиної гори. Зустрічі з охороною нам були непотрібні, і в ті роки ми на ті дороги не ходили.

На вершині Земедова шпиля, на галявині, дід Петро Симонович пас кози. Звідти було далеко видно – всю лукавські долину, Кагов ліс, Кам'яну гору, і лівий беріг за Дніпром. Далі на схід починався наступний Кисличий яр. Старі люди казали, що колись там було джерельце, але воно вже пересохло.

За яром піднімалась Корнійова гора. Не дуже висока, але добре помітна, вона окремо стояла на краю села, якраз навпроти греблі. Мені назва гори нагадувала про бучацького діда Корнія, в хаті якого ми провели багато років. А тут, виявляється, свій дід Корній колись давно жив біля хати Петра Симоновича – в ті часи серед кущів ще виднілися залишки розваленої хати. А на Корнійовій горі дід колись років сто тому орав невелике поле – тоді туди можна було заїхати від дороги на Шопину гору. Загалом про діда Корнія вже мало хто пам'ятав. Щось розповідав про нього Василь Дмитрович Бондаренко (він жив біля греблі прямо над Кисличим яром), але не дуже цікаве – як дід водив на базар у Ходорів корову на продаж, а на зворотному шляху біля Трахтемирова на нього напали хлопці-шибеники, хотіли забрати гроші, але Корній якось одбився.

Цікавішою була історія, як Дмитрович в дитинстві, в 1930-і роки, ходив у школу в Зарубинці. Він переходив Кисличий яр, де тоді майже не було круч, піднімався на Корнійову гору, потім на гору Каменуху і далі через поля на Шопиній горі йшов до школи. Всюди було легко йти – похилі схили, порослі травною з окремими деревами і кущами шипшини нічим не були схожі на сучасні хащі.

З Корнійової гори справді можна було вийти на Каменуху, хоча і не так легко, як в далекому дитинстві Дмитровича. Поруч із Корнійовою горою на схід була ще одна невелика вершина, Дмитрович називав її Бесерове і казав, що там колись теж було чиесь поле.

Каменуха – не найвища вершина, всього 177 метрів, а не 215, як Кам'яна гора навпроти. Але видно з Каменухи тоді було дуже далеко. І Дніпро, і Бучак, і Канівські гори, а у вітряну погоду – зовсім далекі Мошенські гори біля Черкас. Зараз цього виду вже немає – піднялися сосни, і закрили обрій. Залишилися лише величезні плити каменю на вершині. Я розпитував у Дмитровича, чи пам'ятає він дерев'яний маяк на горі, і чи залазив він на нього в дитинстві, але дід вже не пам'ятав – і давно це все було, і йому вже було більше 80-ти років.

Потім минув час, мисливське господарство стало розвалюватися, охорона більше не їздила полями, і ми знову стали ходити з гори Каменухи на Шопину гору. Там було велике поле, гектарів 50, з якого було дуже далеко видно – як колись з Каменухи. Раніше, в 1990-і, ми там часто бували з дружиною – з нашого пляжу під Веселим шпилем тоді через сосни можна було піднятися на поле, вийти на дорогу і йти куди хочеш – і на Зарубинці, і на Лукавицю, і на Букрин. Чи навіть на Бучак.

Колись посередині поля щороку солону складали у скирду, і то була межа між лукавською і зарубинською частинами поля. В сторону

Зарубинців вела польова дорога, а далі стежкою, якою пастухи ганяли скот, можна було мимо Лопатиного яру спуститися на низький беріг, де раніше стояли хати. По тій низині ще в 1990-і роки легко було йти в сторону залишків школи і далі до Зарубиної гори. Тоді в Зарубинці щороку приїжджало багато пасічників, колишніх зарубинчан, і вони залишали після себе натоптані стежки і наїжджені дороги. З кінця 1990-х бакаївці перестали пускати туди пасічників, низина швидко заросла непролазними хащами – пройти там стало зовсім важко. Поле на Шопиній горі останні роки обробляє агрофірма, а від давніх доріг і стежок нічого не залишилося.

Дещо про книги

Згадуючи про давно минуле, хочеться сказати про декілька книг, які супроводжували мене в мандрах по горах, лісах і ярах. Я не про улюблені книги загалом – їх було чимало в моєму житті, – а про присвячені нашим краям. А їх зовсім небагато. Маленький путівник «Канівський заповідник», «По ярах та кручах Канівських гір» Володимира Різниченка, і «Не летять ластівки в Зарубинці» Софії Сорокової.

Найбільше спогадів пов'язано з книжечкою кишенькового формату про заповідник. Я купив її під час своєї першої мандрівки в Канів і гори заповідника у 1981 році. Путівник продавався на автостанції серед газет і журналів. Автостанція тих років не мала нічого спільного з новою спорудою, яка з'явилась на місці старої. Обшарпана й брудна, заповнена сільськими бабами і дядьками-трактористами з мішками і корзинами, в яких можна було побачити і курей, і гусей, а іноді навіть і порося. На стіні був намальований великий портрет Шевченка і схема автобусних маршрутів Канівщини. А з платформ на посадку (вони тоді були з боку Дніпра) вирушали автобуси у ще непізнані для мене краї – у села із загадковими назвами Черниші, Озериче, Козарівка, Студенець, Григорівка та інші. Старі автобуси ПАЗ теж мало нагадували сучасні «Канів-Київ», хіба що розмірами. З великими колесами, як у вантажних машин, вони могли проїхати всюди по сільських дорогах, а на те що старі і брудні, ніхто не звертав уваги. В ті роки вони ходили частіше і надійніше ніж зараз. Хіба що після сильних снігопадів рейс могли скасувати.

А в той день, коли я вперше потрапив на автостанцію і купив путівник, я дістався до могили Шевченка, подивився на широкі дніпровські обрії, а потім спустився в яр і пішов лісом на Мар'їну

гору, де ще стояв дерев'яний маяк. Мені повезло, і на території заповідника мене на затримала охорона, а може її тоді було небагато. З Мар'їної гори спустився в Пекарі на пристань і ввечері вже був у Києві, зачарований новими враженнями.

Переді мною розкрився непізнаний світ, в якому моє серце раділо, а душа співала вічну пісню молодості. А невідомі шляхи кликали в далеку дорогу. Я тоді ще не дуже розумів, що саме буду шукати в цьому світі, але відчував, що це дещо особливе і важливе, і воно може надати сенс життю. З того часу маленький путівник часто супроводжував мене, як талісман, у різних подорожах дорогами молодості. В ньому немає чогось особливого – трохи про геологію, трохи про природу, трохи про історію цієї землі. Але для мене він – як згадка про той час, і коли я його розкриваю, в душі оживає настрій давно минулих років.

Дещо про мапи

Мапи мене цікавили завжди, і я за всякої нагоди поповнював свою колекцію. Одразу хочу відповісти на питання, яке виникає у багатьох мандрівників – а чи є така мапа, де показано все. І гори, і лабіринт ярів, і дороги, і стежки, і джерела. Такі мапи є в природі – це військово-топографічні карти масштабу 10 000, тобто сто метрів в одному сантиметрі. Вони випускалися у різні роки, їх мають військові, але у вільному доступі я їх не бачив. До того ж, для більшості мандрівників, якщо вони не досліджують яри, ці мапи надто детальні, без досвіду ними важко користуватися.

Мапи Гугл – то, власне кажучи, для півострова взагалі не мапи. Хати в селах видно, основні дороги теж, а інше – або поля, або зелені хащі. І все. Тому далі буде про старі, історичні мапи, які для сучасного мандрівника можуть бути набагато кориснішими. Як, наприклад, мапа приблизно 1950 року (точна дата мені невідома). На ній трохи спрощено, але вірно показано систему ярів, і я не раз орієнтувався саме по цій мапі.

Ще одну цінну мапу уклали німці в 1943 році. Спершу вони зробили суцільну аерофотозйомку півострова і поєднали ці фото у щось подібне до мап Гугл. На основі цього зробили топографічну карту, теж на мій погляд дуже корисну для мандрівника.

Ну і зовсім історичною є так звана мапа Шуберта середини 19 століття. Я поділюся її фрагментом де зображено півострів у добрій якості (файли у високій якості опубліковані у самому пості про мапи в телеграм-каналі).

А загалом кожен мандрівник має свою власну мапу в голові, основу на досвіді і пам'яті. І ця мапа на практиці є найціннішою.

Легенда про чумацький шлях

Колись у покинутій колгоспній коморі я знайшов велике дерев'яне колесо, давнє і наполовину струхле – хто знає, скільки часу воно там пролежало в кутку, нікому не потрібне. Колесо було значно більше, ніж звичайні. Дід Петро Симонович, царство йому небесне, сказав мені, що воно від чумацького воза. Колись воно котилося польовими дорогами Придніпровської України – землі, яка дорога моєму серцю.

Про чумаків чули мабуть всі – років двісті тому, а може й триста, вони були мандрівними купцями, везли з берегів Чорного моря сіль, а також інші товари, продаючи все це по селах. У чумаків була ціла своя культура – власні пісні та звичаї. Про це багато написано істориками, хто захоче – знайде. Були в чумаків свої маршрути і шляхи. Один з чумацьких шляхів проходив колись в наших краях.

Початок легенди про чумацький шлях і єврейський хутір (а ці історії пов'язані між собою) я чув від покійного Йосипа Андрійовича Білокура, який жив на Борсюківському хуторі – декілька хат над Жидівським ярмом на західному краю Лукавиці, відділені від села Борсюківським ярмом. А її закінчення від сестри Йосипа, баби Фаньки – Феодосії Туболец (Білокур), яка померла зимою 2020 року у віці 90 років. А їм це все розповідав колись їхній дід Йосип, заможний дядько з того хутора, який колись сто років тому мав і свій вітряк, і коні, і наймитів, поки все не забрав колгосп.

Якщо йти всім відомою стежкою від Великого Валу на висоту 222 (раніше там була дорога на Монастирок, де їздили на поля колгоспні трактори і вантажні машини), є місце, де стежка перекопана глибокою канавою. За нею починається крутий підйом – Жидівський

горб, зліва було поле – Жидівська лука, а саме урочище називається «Жидівське». Потрібно зазначити, що для сільських мешканців у слові «жид» немає нічого образливого чи принизливого – це для них просто назва національності.

За легендою, під Жидівським горбом колись дуже давно, може років двісті тому, стояв шинок, де «жид» продавав горілку (таких шинків було багато у старій Україні), а біля шинку п'ять чи шість хат його одновірців. Слідів від того шинка і хутора сьогодні вже не знайдеш. Шинок стояв під горбом не просто так – там колись було перехрестя доріг. Дорогу на Монастирок пересікала ще одна дорога, яка показана на карті Шуберта (зараз від тієї дороги нічого не залишилося).

Ця дорога йшла від Зарубинців плоским дном долини, у гирлі якої було це село. Долина називається Діхтярка і має два верхів'я. На північному заході це яр Кам'яний ліс, що починається там, де дорога перерізає вал і лежать бетонні блоки. Південно-східний початок долини, власне яр Діхтярка, починається у Грушецькому лісі біля повороту дороги з Лукавиці на Зарубинці. У ті часи, коли був шинок, ярів і дерев було значно менше, і дном Діхтярки йшла дорога, яка повертала у яр Кам'яний ліс. Біля підніжжя Жидівського горба, під яким тоді текло сильне джерело (воно вже пересохло), дорога піднімалась із яру наверх і виходила до шинка, а потім спускалась у трахтемирівський яр Здихальня і його дном йшла у Трахтемирів.

По тій дорозі їздили возами чумаки. Біля Зарубинців, старого козацького села, вони переплавлялися через Дніпро з Переяслава. Торгували в Зарубинцях, а потім їхали мимо джерела і шинка або в Трахтемирів, або далі по іншій старій дорозі, яка переходила через Довгий яр (початок трахтемирівської долини) в урочищі Коробочки.

Потім ця дорога йшла через букринські поля – Великий лан, Широкий лан, Круглий лан – на Малий Букрин.

Біля дороги є місце, яке називається Несторів ліс, є там і Несторів лан. Там колись був хутір багатого дядька Нестора, який сам чумакував, і до нього часто заїжджали чумацькі валки. А далі, вже в Малому Букрині на південному його краю є хутір Колесище. Там жили знамениті майстри, які виготовляли колеса для чумацьких возів. Від Букрина чумацький шлях пролягав далі на Грушів.

Біля Жидівського горба ранньою весною, коли тільки зійшов сніг і трава придавлена до землі, можна побачити поворот старої

дороги на схід, у бік зарубинської долини. Де та дорога йшла далі, вже не видно – лісники, саджаючи сосновий ліс, сильно переорали терасами схили Жидівського горба. В яру Кам'яний ліс теж все сильно змінилося – там великі осови і повалені дерева, пройти зараз там важко. І хоча далі до самого Дніпра дно долини Діхтярки стає рівним, ніяких слідів давнього шляху вже не видно – самі лише хащі.

Коли яри стали руйнувати чумацький шлях Діхтяркою, шинок втратив свій сенс, і мешканці Жидівського горба переселилися ближче до Лукавиці. Біля валу один з поміщиків побудував ферму (це місце прямо перед валом на південь від стежки називається Фермовище), а навпроти Захаркової гори, засадженої соснами (вона на повороті дороги з Лукавиці на Великий Букрин) з північного боку є ще одна гора з рівною вершиною, яка називається Хатки. Там був будинок панського управляючого Грановського і стояли, як казала баба Фанька, «жидівські хатки» – їхні мешканці працювали на фермі.

В часи революції і громадянської війни ферми не стало, а «жиди» переселилися у безпечніше місце і жили в землянках у Жидівському ярі, в урочищі Головків став. А потім перебралися на Борсюківський хутір. На його самому дальньому західному краї є місце, яке називається Базилівщина від імені діда Базиля. Там і досі помітні декілька хатниць і фруктові дерева. Час йшов, нащадки мешканців Жидівського горба поступово перемішалися з іншими селянами. Залишилась тільки легенда.

Одна з багатьох сільських легенд, які поступово забуваються після того, як йдуть у вічність ті, хто їх ще пам'ятав.

Тут і зараз

Ось, мабуть, і все, що я хотів записати із спогадів про давно минуле. Залишилися ще деякі старі фото – я вже публікував їх раніше у різних місцях, однак розміщу ще раз, як доповнення до спогадів.

Цих спогадів, як і старих фото, не повинно бути надто багато. Декілька фото, що нагадують про молодість та її пригоди, можуть піднімати настрій. Але коли таких фото надто багато, вони починають стомлювати і виникають сумні думки про те, що давно минуле вже ніколи не вернеться.

А жити минулим – це не діло. По суті, всі ми існуємо на тій вузькій грані, де ріка часу переливається із майбутнього в минуле. Саме в цій миті «тут і зараз» пульсує ритм життя. Світить сонце, чи йде дощ, чи шумить нічний вітер – все відбувається тільки в цій миті.

Тут і зараз